

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A szerbusz és a tegezés. I. Ma már az egész országban járja mint bizalmas köszöntés: a *szerbusz*, *szerbusztok*. Így köszöntik egymást barátok, diákok, egy munkakörben dolgozók, jó ismerősök stb. Ez a felelet a gyerekek *csókolom* köszönésére is.

KÁLMÁN BÉLA „Latinos szavaink *s*-ezése” című cikkében (MNy. XLV, 282) ezt írja róla: „A *himnusz* és *szervusz* szavaknak története bővebb vizsgálatot kívánna. A *szervusz* szónál német eredetre utalhat a *szerbusz* alakváltozat. Az osztrák-bajor bilabialis *w* hangot a magyar gyakran veszi át *b*-vel, mint a *bakter*, *silbak* stb. esetében.”

Mielőtt a *szerbusz* történetét megvilágítanám, szükséges előbb latinus szavaink *s*-ezésének, illetőleg a latin *s* magyarországi ejtésének kérdését érintenem. Ez a kérdés ugyanis KÁLMÁN szerint „koránt sincs megoldva és lezárva” (i. h. 285). — KÁLMÁN felvázolja a latin jövevényszavakra vonatkozólag, hogy „noha már a XVII. században találunk nyomokat az *sz*-szel való ejtésre, a XVIII. század végéig szinte kivétel nélküli az *s*-ező, *zs*-ző kiejtés . . . Kazinczy — nyilván német hatásra — az *sz*-ező kiejtést tartotta finomnak és választékosnak . . . Az *sz*-ező (erazmista) ejtés a XIX. század ötvenes éveitől kezdve lett általánossá, amikor iskoláinkban a Thun-féle rendszer a németes, klasszicizáló latin ejtést tette kötelezővé.” (I. h. 281.) Ezek a megállapítások magukban helytállóak, a magyarországi *sz*-ezés kialakulását azonban nem tükrözik hiven. KÁLMÁN ugyanis kitűzött tárgyához képest a latinus szavakbeli *s*, *sz* ejtést vizsgálja, bár közben egyes mondatai elkerülhetetlenül a latin *s* magyarországi kiejtésére vonatkoznak.

A kérdéshez hozzászólva, először is különbséget kell tennünk — amint ezt WALDAFFEL IMRE is következetesen megteszi „Latin jövevényszavaink »sz« hangjáról” című cikkében (MNy. XXIX, 237–40) — az iskolai vagy az egyházi latin szövegolvasás és a magyar mondatokban használt latinus szavak ejtése között. WALDAFFEL adatai és a tőlem alább következő kiegészítések és szempontok nyomán így látom a kétágú kérdésre adandó választ. Latin szöveg olvasása az iskolai és egyházi használatban, legalábbis 1800 körül, már általában *sz*-szel történt. Ez idő tájt a magyar beszédbe beleszórt latin szavakat is szó elején és közepén általában *sz*-szel, szó végén *s*-sel ejtették, mint az *ma* is szokásos. (Az *sp*, *st*, *sk* hangkapcsolat e korbéli ejtése vizsgálatra vár.) A régi, meghonosodott latin jövevényszavakat természetesen minden helyzetben *s*-sel mondták,

ahogyan ma is hangzanak. Ezen a területen rétegnyelvi jelenségre is bukkanunk. Több régi latin jövevényszó ugyanis mai köznyelvünkben hiányzik, illetőleg latinos idegen szóként él, mert egykor rétegnyelvi: iskolai, felekezeti stb. használatú volt. Így magyarázom a GYARMATHI SÁMUEL Vocabulariumában (1816.) minden helyzetben *s-sel* szereplő ilyen szavakat, mint *Sákramentom*, *Protzessus* stb. *Sákramentom* ma is a szó reformátusok használta alakja, nyilván mert teljesen meghonosodott szóként él tovább. A neki megfelelő katolikus szó: *szentség*, régi népében *szakramentom* is. GYARMATHI tanúsága azért is fontos szempontunkból, mert 1794-ben megjelent nyelvtanának nyilatkozata szerint latin szöveget ő is *sz-szel* olvasott (WALDAFFEL: i. h. 240).

WALDAFFEL adatai szerint a latin *s*-nek *sz-szel* való ejtését említi 1682-ben PERESZ-LÉNYI PÁL, 1794-ben GYARMATHI SÁMUEL, 1795-ben a Debreceni Grammatika. A teljesebb kép megrajzolásához ismernünk kellene a katolikus és protestáns iskolákban és a magyarországi egyházi latinban dívó olvasás- és ejtismódot. Nagyon valószínű például, hogy a bencések, ciszterciek és premontreiek iskoláiban a XIX. század elejétől kezdve csak *sz-ez*és járt. Ezek a rendek a török időben nálunk elpusztultak, csak a XVIII. század folyamán kezdenek újjáéledni, jó ideig osztrák, cseh, morva és sziléziai rendtagokból (KARÁCSONYI JÁNOS, Magyarország egyháztörténete 324–7). A XIX. század elején már csupa magyar rendtaggal rendelkeznek. Ezek a magyarok, akiknek száma csak fokozatosan vált többséggé, a közösen mondott latin imádságokban minden bizonytalanságot az idegenek *sz-ez*ő kiejtését sajátították el, és iskoláikban is így tanították. Egyébként is valószínű, hogy az Európában szokásos *sz-ez*ő latin ejtés ne hatott volna a külföldi egyetemeken tanuló katolikus és protestáns magyar diákokra. — Az 1800 körül jövevényszavainkban is nekilendülő *sz-ez*ő ejtés megrajzolásához (vö. WALDAFFEL: i. h. 240) szükség lenne az olyanféle egyházi latin szavak tüzetes vizsgálatára is, mint amilyen a *confessor*. Erről röviden most ennyit: A kódexekbeli *confessor* ejtés helyett például Negyedes Pál „Györi Püspökség-béli Egyházi Pap” 1801-ben megjelent Lelki Kalauzában a Mindenszentek Litániájában és egyéb imádságokban mindenütt *Konfeszort* találunk. A múlt század utolsó évtizedeiben a Sopron megyei Babóton kézzel írt népi eredetű és nyelvezetű búcsúvezető könyv litániája szintén mindig *konfeszort*-t ír a szokásos fordítás: *hitvalló* helyett.

Ezek után érthető, hogy 1823-ban már a nép nyelvéből jegyezték fel a Répce mellékén *sz-ez*ő alakokat, mint a *szerbusz*, *persze*, *szuktilis* (TudGyűjt. 1823. X, 66). Megjegyzendő, hogy a MTsz. csak egyetlen, 1889-ből való adatot ismert a *szerbusz*-ra Fehér megyéből. A *persze* szóra meg a SzófSz. első adata 1867-ből, BALLAGI szótárából való. A *szuktilis* szót a MTsz. *szubtilis*, *szuptilis*, *szuktilis*, *szuktélos*, *szuptiros* változatokban közli Zala, Vas és Komárom megyéből, Székesfehérvárról, Mezőtúrról és az Érmellékről. Magam *szuktilisan* alakban és 'szűken, alig elégségesen' jelentésben a Vas megyei Csöngről ismerem. Itt a latin *s* olyan megfelelését látjuk, amely mai latinos szavainknál is szokásos: a szóvégen megmaradt *s*-ezést. (Lásd erről KÁLMÁN: i. h. 284.) — Szokatlan a meghonosodott szóként ugyanekkor jelentkező *szerbusz* köszöntés szóvégi *sz-ez*ése. Oka az lehet, hogy, mint alább kiderül, korábban latin mondatban szerepelt, tehát benne a szóvégen is *sz-et* ejtettek.

2. E bevezetés után térjünk vissza a *szerbusz*-hoz. Úgy látom, hogy a *servus* 'szolga' szó *szerbusz* üdvözlő szóvá fejlődése népünk körében történt, úgy látszik, a dunántúli nép körében. A feudális korszak levélzáró üdvözlése jellegzetesen az *alázatos jobbágya* vagy *szolgája*. Emellett a gazdagabb nemesség körében lábra kapott, főként francia és német mintára, az *alázatos szolgája* köszöntés is. Ez tovább harapózott a kismemesség világába. A XIX. század elején már köznemesek is gyakran köszönnek így, illetőleg a latinul tudó része *servus humillimus*-szal is. Lehet, hogy a latin formula sem magyarországi fordítás, hanem kiejtésével együtt idegenből való átvétel. A Tudományos Gyűjte-

ményben így jellemzik ezt a folyamatot: „A' parasztok folyóbban és okosabban iparkodnak beszélni; az aljasabb nemesség pedig követi az urakat a' köszönésnek és ennek elfogadásának 's viszonzásának módjában. Az *alázatos szolgája, szolgálója 's magamat ajánlom* szavak nem ritkán hangzanak olyanoknak ajakaikról-is, kiknek még szülőjük-is csak így köszöntek és fogadták-el egymás' köszöntését: adjon Isten jó napot kegyelmednek! Isten hozta kegyelmedet!” (1833. I, 26). Öt évvel korábban EDVI ILLÉS PÁL „Rhapsodiák a Köszöntés-formulákról” című dolgozatában még nem jelzi ezt a változást. A magyar ember köszöntésére terve se az említett formákat, se a *szerbusz*-t nem közli: „A' jó nap, estve, éjszaka' kívánásra így válaszol: fogadja Isten. Házhöz beköszöntőt így fogad el: hozott, hozta Isten . . .” (TudGyújt. 1828. V, 52).

Pedig a *szerbusz* köszöntés Dunántúl egyes részein ekkor már évek óta élt a nép körében. 1823-ban írja KISS SÁMUEL „Soprony Vármegyének rövid Esmértetése”-ben: „Répcze-mellékén a' *persze* szó igen közönséges, a' béresek is *szerbusz fráter*-ral köszöntik egymást, és a' *szubtilis* helyett bízta bátran el mondják: *szuktilis*” (TudGyújt. 1823. X, 66). Még egy feljegyzést ismerek 1834-ből a *szerbusz* keletkezésére. OLÁH JÁNOS írja a „Balaton mellyéki tudósítások barátságos Levelekben” című írásában: „Gyakran hallhatni deák nyelvből elrontott nevettséges kimondásokat. Illyen nevezetesen e' köszöntés formája: *Serbus humilibus viri carissime!* mellyre a társ felel: *placiat, placiat*” (TudGyújt. 1834. III, 95). Az ország keleti részében is feltűnik az egykori feudális hódoló formula *szerusz* alakban, mint köszöntés. Országos használatúvá azonban a dunántúli *szerbusz* lett. Udvarhelyszéki nótában szerepel 1842-i feljegyzésben: „*Szerusz* pajtás, ez az élet Itt az évég, igyál egyet” (KRIZA, Vadrózsák I, 103).

Ezek szerint mai *szerbusz* köszöntésünk hangalakjában, feudális alávetettséget nem hordozó tartalmában, baráti hangulatában azonos az idézett néprajzi adatokban szereplővel. Az Európában szokásos *sz-ez* latin ejtéssel a XIX. század elején a dunántúli nép körében vált ki a köznemesi *servus humillimus* üdvözlő formulából. A $v > b$ csere idegen szavaknak magyar népi ajakra kerülésekor történni szokott változás. A köszöntés baráti és bizalmas hangulatának semmi köze a közelmúltban is még használt *alázatos szolgája, alászolgája, ásszolgája* alávetettséget kifejező köszönési formula jelentéséhez és hangulatához. A hódoló jelleg már a köznemesek ajkán élő *servus humillimus* üdvözlő formulában is meglehetősen megkophatott, ahogyan ez köszönési módoknál történni szokott. Mindenesetre teljessé vált a kiüresedés akkor, amikor a nép fia a számára jelentés nélküli *szerusz* formával a köznemesi köszönésmódot utánozta. — A néha ma is hallható *szervusz* alakváltozat vagy a népi *szerbusz* tudálékos kijavításából származik, vagy esetleg a deákos nyelvű kisnemesség köréből öröklődött tovább. Annyi bizonyos, hogy a köszöntés leggyakrabban *szerusz* alakban járja, olyannyira, hogy sokak fülében, az enyémben is, a ritkán hallott *szervusz* keresettnék és mesterkéltnek hat.

A *servus!* egyes német lexikonok szerint osztrák, mások szerint osztrák és diáknyelvi baráti üdvözlő formula. Keletkezési idejére és módjára vonatkozó adatokat nem ismerek. Bécsi és ausztriai kiejtése körülbelül *szévvusz*. Elterjedési köre tapasztalatom szerint kisebb, mint nálunk a *szerusz*-é. Előzménye nyilván azonos a *szerusz*-ével. Bizonyos azonban, hogy a magyar *szerusz* nem egy osztrák *szervusz* : *szévvusz* köszönés átvétele.

Az olaszban is támadt 'szolga' jelentésű szóból bizalmas köszöntés. A Der kleine Toussaint—Langenscheidt Italienisch. 1911. szerint nagyon gyakori olasz üdvözlési forma tegeződők között, búcsúzaskor, a piemonti nyelvjárásból való *ciao* olv. *csáo*. Ez a köznyelvi olasz *schiaivo* (~ latin *slavus*) változata (i. h. 329). DR. NASZÁLYI JÁNOS szíves közlése szerint a harmincas években már Rómában a magasabb körökben is és nemcsak búcsúzaskor, hanem általánosan használt köszöntés volt, amilyen a magyar *szerusz*.

A teljességhez hozzátartozik annak megemlítése, hogy a zsargon nálunk évtizedek óta *szevasz* alakot is ismer. Ez ma már a kisvárosokban is otthonos. Talán a bécsi *szeëvus* árnyképe. Újabban Budapesten a zsargonban *szia* és *csao* is járja *szerbusz* helyett. Az utóbbi az olasz *ciao* lehet. Mindkettő hallható diákok és fiatal gyári dolgozók szájából is.

3. Akik *szerbusz*-szal köszöntik egymást, azok *tegezõdnek* is. A *tegez* [é] ige 1900 körül lett általánossá. A SzófSz. 1836-ból ismeri az első adatot. A múlt században még váltakozva szerepel: *téz*, *tez*, *téget*, *teget*, *tégez*, *tegez*, *tégedz*, *tehéz* és *pertuláll* alakban. Mai jelentése: 'második személyben beszélni valakivel', amint a *magáz* is ma már inkább a harmadik személyben való beszélgetést jelenti, mint a *мага* megszólítás használatát. A múlt századi és a XVIII. századi alakváltozatokban még nem ilyen egyértelmű a jelentés. Háromféle értelem fordul elő, miként a *te* : *té* névmásnál ma is. A *te* lehet megszólítás, és így a belőle való fentebbi igeváltozatok jelentése is lehet ez: 'te-vel szólítani meg valakit'. A *te*, főként *té* változatban, lehet a második személyű beszélgetés alanya, innét az igeének ez a jelentése: 'második személyben beszélni valakivel'. A *te* kifejezhet végül megvetést is, innét az igeben a 'megvetően letegez' értelem.

A XVIII. században két alakja van a szónak: *téz* és *téget*. MonIrók XI, 321: „Ha valakinek azt mondtad volna: kell-e thé talám azt tudta volna, hogy *tezed*” | PPB.: „*Tégetni* vagy *te* 'stuval szollitni valakit: Dure tractare, Singulári numero aliquem compellare, jemanden hart halten, ihn hart anreden.” (Vö. NySz.) — A XIX. században az említett egyéb alakok is: SL. 1808.: *tégez* (SzófSz.) | 1828: „A' napkeleti nemzetek nem különben a' Schweitziak, Tyroliak, Norwégiabeliek, (itt különösen a közember), senkit sem uralnak meg; hanem minden embert, — Királyokat sem vevén ki, *te-znek* . . . Magyar-nak társalkodási nyelvvé vált helyes titulázó névmással nincsen; és óhajtható, hogy a' hosszas kegyelmed szó valamely rövidítéssel azzá elfogadtatnék, és a' társalkodási beszédbe közönségesen bévetetnék” (TudGyűjt. 1828. V, 55) | FOGARASI. 1836.: *tegez* (SzófSz.) | 1857.: „Innen van hogy beszélgetés közben ha olyan személyekkel társalkodunk, kik közül az egyiket *tégedzük*, a másikat nem az áll. többes második személybe tétetik” (nyugat-dunántúli kézirat nyelvtanból). A MTsz. *téget*, *teget* alakot közöl Székelyföldről és Békés megyéből, *téz*-t és *megtegez*-t Székelyföldről, *tehéz*-t Léváról, *pertuláll*-t a göcseji Nagylengyeltől. Csak *téz* alakot ismer még például az 1868-ban megjelent sárospataki magyar–latin szótár.

Hogyan jött létre a XX. század nyelvében egyeduralomra jutott, 'második személyben beszél valakivel' jelentésű *tegez* [é] ige, hiszen igeképzõink között nincsen *-gez* képzõ? — A szó eredetibb alakja kétségtelül a *téz* : *tez* [é], *téget* : *teget* [é]. A denominális *-z* képzõnek van ilyen funkciója: 'valaminek szólít', például *uraz* 'úrnak szólít, az *úr* megszólítást használja', *leszamaraz* 'számárnak mond'. A *téz* : *tez* eredeti jelentése is ez: 'te megszólítást használ'. A *téget*-ben szereplõ *-get* denominális igeképzõ szintén szerepel ilyen funkcióban is. Elõfordul ugyanis a régiségben indulatszók mellett, mint amilyen a *jajgat* (XV. sz. m. f.), *nógat* (XV. sz. m. f.) stb. (SzófSz.). Jelentése: 'jaj-t mondogat', 'no-t mondogat'. A MTsz.-ban van Kiskunhalas, Csallóköz, Székelyföld: *hógat* 'hó! kiáltással megállásra szólít (lovat, igát, barmot)'. A *téget* : *teget* is annyi, mint 'te-vel szólítgat meg'. — A *tégez* : *tegez* : *tégez* szóvegyüléssel támadt a *téz*~*téget*, *tez* [é]~*teget* [é] alakpárokból. Az 1857-ből idézett „*tégedzük*” affrikálódás a *tégez*-ből, talán a *harapózik* : *harapózik*-félék hatására is.

4. Akik *szerbusz*-szal köszöntik, akik *tegezik* egymást, azok *pertuban* vannak. *Pertut* *iszik* sok ember, és *pertu barátja* van. Pedig magyar kifejezéseink is vannak a latin *per tu* helyett. Magam a köznyelvből és Dunántúlról a népszerűből a következőket ismerem: *te* [é]-*poharat iszik*, *megittuk a te-poharat* | *tegezõdnek* [é], *tegezik egymást*, *te* [é]-*tu*

vannak | *te-tu barátom, te-barátok, teges barátom* (ez utóbbit Budapesten figyeltem meg). A MTsz. csak *testus* 'tegeződő' szót ismer Nagybányáról: „*Testus* barátok”, és *te-tu* megszólítást erősebb utánakiáltás előtt a Palócságból: „*Tetu*, siket vagy, nem hallod, vagy mi?” A *te-tu*-t a NySz. is közli: PPB.: „Tégetni vagy *te's tuval* szollitni valakit” | SzD: MVir. 412: „*Tével-túval* szóllani egy más között: igen barátságosan”. Ennek a *te-tu* kifejezésnek előtagja a *te* : *tē* névmás, második tagja nyilván a latin *tu*. Egészében azonban régtől fogva magyar ikerítésként hat.

HORPÁCSI ILLÉS